

Moderni äänneoppi

PEKKA SAMMALLAHTI *Norjansaamen Itä-Enontekiön murteen äänneoppi*. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 160. Helsinki 1977. 281 s.

Saamen kielen murteista on tähän mennessä laadittu lukuisia äänneopillisia kuvauksia. Vanhemmat tutkimukset ovat yleensä olleet tiukan historiallisia. Vaikka tutkimuksen kohteena olisikin ollut kielen (silloinen) nykytila, on materiaali ainakin jäsennetty historiallisin perustein. Tämä heijastaa tietysti fennougristiikan yleistä diakroniavoittoisuutta: jo opintojensa alkuvaiheessa saa jokainen fennougristiksi aikova kokea varsinaiseksi päämääräkseen kielten historiallisten suhteiden selvittämisen, ja tästä ajattelutavasta irtautuminen on myöhemmin vaikeaa. Pekka Sammallahti on väitöskirjassaan kuitenkin onnistunut: norjansaamen Itä-Enontekiön murteen äänneoppi (IEÄ) on täysin synkroninen työ, jossa pyritään selvittämään mainitun murteen fonologinen järjestelmä. Segmentaalien fonologian lisäksi käsitellään myös suprasegmentaali fonologia, jonka piiriin kuuluu mm. kvantiteetti, sekä prosodinen fonologia eli fonotaksi, jossa tarkastellaan segmentaalien ja suprasegmentaalien ominaisuuksien liittymistä suuremmiksi kokonaisuuksiksi. Viimeinen luku käsittelee rajaisilmiöitä, jotka jäävät normaalin sanafonologian ulkopuolelle. Mikko Korhonen on arvostellut teoksen lappologin näkökulmasta Finnisches

ugrische Forschungenin osassa 43, joten omassa katsauksessani pyrin välttämään niitä seikkoja, joihin hän on jo puuttanut. Koska väitöskirjan julkaisemisesta on ehtinyt kulua jo yli kolme vuotta, on tuskin tarkoituksenmukaista enää syventyä pieniin yksityiskohtiin. Niinpä tarkastelen työtä äännerakenteen kuvauksen yleisen teorian kannalta.

Sammallahti noudattelee tutkimuksessaan klassisen strukturalismin ja siihen perustuvien suuntauksien kantaa, jonka mukaan fonetiikka ja fonologia on pidettävä erillään toisistaan. Käytännössä tämä ero kuitenkin välttämättä hämärtyy, kun tutkitaan jonkin luonnollisen kielen äänneitä. Puhtaasti foneettisessa mielessä tuskin voi olla kahta täsmälleen samantyyppistä äännettä, joten ei edes äänneiden foneettisia ominaisuuksia kartoitettaessa kannata pyrkiä kirjaamaan tätä loputonta variaatiota. Funktionaaleilla äänneyksiköillä ei ole mitään sellaisia foneettisia tuntomerkkejä, joiden avulla ne voitaisiin tunnistaa aina ja kaikkialla. Päinvastoin on osoitettu, että luonnollisesta puheesta erotettuja, esim. ääninauhasta irrallenen saksittuja äänneitä on usein mahdotonta tunnistaa. Jopa yhteydestään irrotetut sanat voivat muuttua käsittämättömiksi, vaikka ne alkuperäisessä kontekstissaan pystytään vaivatta ymmärtämään. Äänneiden havaitsemis- ja tunnistamisprosessiin sisältyy siis paljon muutakin kuin pelkkien foneettisten vihjeiden rekisteröinti. Tämän Sammallahti ottaakin huomioon ja hylkää ehdottoman invarianssin periaatteen osoit-

taen, millaisiin intuition vastaisiin fonologisiin tulkintoihin sen soveltaminen konkreettisissa analyysitapauksissa johtaisi (IEÄ s. 36—50).

Sammallahti erottaa toisistaan foneettisen järjestelmän ja fonologisen järjestelmän. Edellisestä päästään jälkimmäiseen tutkimalla pääasiassa äänteiden välisiä kontrasteja ja jättämällä redundanteiksi osoittautuneet spesifikaatiot pois. Terminologisena puutteena hän pitää sitä, ettei käyttöön ole vakiinnutettu erillisiä nimityksiä äännejärjestelmän (fooni)tyypille ja ainutkertaiselle äännökselle samaan tapaan kuin fonologisella tasolla erotetaan toisistaan foneemi ja sen allofonit (IEÄ, viite 1 s. 243). Tämä puute ei ehkä ole niinkään satunnainen. Kun Prahan fonologit loivat perustan distinktiivisten piirteiden järjestelmälle, he eivät pitäneet fonologisen tason yksiköiden suoraan suhdetta fysikaaliseen tai psykologiseen todellisuuteen mitenkään välttämättömänä. Kun distinktiivisten piirteiden avulla sananmukaisesti pyrittiin ainoastaan erottamaan funktionaalit yksiköt toisistaan, jäi paljon foneettista tietoa ilman muuta tältä kannalta redundanttina syrjään. Tämäntyyppisen hyvin abstrakteista piirteistä koostuvan järjestelmän tavoitteena ei myöhemminkään ole ollut varsinainen foneettinen kuvaaminen, vaikka piirrejärjestelmät sittemmin onkin tiukasti ankkuroitu fonetiikkaan. Generatiiviseen fonologiaan kuuluvat klassifikatoriset piirteet soveltuvat sekä foneettiseen kuvaamiseen että erottamiseen. Molemmissa tapauksissa on kuitenkin yhteistä se, että fonologisen tason yksiköiden oletetaan olevan abstrakteja.

Millä perusteella tällaisia abstrakteja yksiköitä kannattaa sitten olettaa, ja kuinka abstrakteina niitä olisi hyödyllistä pitää? Jokainen ihminen abstrahoi kuunnellessaan puhetta ja tunnistaessaan siitä oman systeeminsä kannalta merkitykselliset yksiköt. Jo edellä viitattiin siihen, että lingvistisen fonetiikan ja fonologian erottaminen on käytännössä mahdotonta. Myös Sammallahti esittää saman-

suuntaisen toteamuksen sivulla 27, jossa hän sanoo myös foneettisen transkription olevan funktionaalina. Psykologisen todellisuuden kannalta ei puhe missään tapauksessa ole foneettisten yksityiskohtien rajaton vyöry vaan sarja toistuvia yksiköitä, joiden ilmiasu vaihtelee tietyissä rajoissa. Myös foonijärjestelmän kartoittaminen on jo vähintäänkin tasapainoilua fonetiikan ja fonologian välimaastossa. On myös luultavaa, että tavallisen kielenpuhujan ja koulitun lingvistin löytämät foonijärjestelmät ovat erilaisia. Ihmiset ovat varsin immuuneja sellaisille foneettisille eroille, joilla ei systeemin kannalta ole merkitystä. Mutta onko tämän jo selvästikin abstraktioon perustuvan järjestelmän lisäksi oletettava vielä toinenkin, vielä abstraktimpi järjestelmä? Teoreettinen lähtökohta saattaa tehdä sellaisen tarpeelliseksi. Kannattaa muistaa, ettei generatiivisen kielioppimallin standardiversiossa ollut erillistä morfologiaa. Hyvin abstrakteja pohjamuotoja olettamalla on sen mukaan mahdollista johtaa pintarakenteen äännevaihtelut yhdestä lähtömuodosta. Kuitenkin riippuu kuvattavasta kielestä, kuinka käyttökelpoinen tämä tekniikka on. Jos käsiteltävät tapaukset ovat tyypiltään esim. sellaisia kuin suomen inessiivin *-ssa/-ssä-* päätteessä havaittava vaihtelu, tällaiset pohjamuodot voivat olla hyvinkin käyttökelpoisia. Mutta on tapauksia, joissa pohjafonologisen asun kehittäminen tuntuu huomattavasti vaikeammalta tai jopa toivottomalta, kuten on laita esim. suomen 36 erilaisen illatiivin päätteiden tai nominien monikollisuutta osoittavien *-i/-t-* tunnusten kohdalla. Joskus on suorastaan pakko olettaa, ettei morfeemilla ole mitään yhtä ja yhteistä fonologista pohjamuotoa lainkaan. Ja jos näin on, emme tarvitse tällaista abstraktia pohjafonologista tasoa oikeastaan mihinkään. Saamen murteiden morfofonologiset vaihtelusuhteet ovat vielä monimutkaisemmat kuin suomen, joten pohjafonologisten muotojen avulla niitä tuskin voitaisiin tyhjentävästi kuvata.

Sammallahti aloittaa tutkimuksensa äänneistä ja säilyttää jatkossa yhteyden pintaan käyttämällä distinktiivinä (systemissä erottavina) ja klassifikatorisina (fonotaktisen tai morfofonologisen käytäytymisen suhteen luokittelevina) piirteinä samoja ominaisuuksia, joita foonien deskriptiossakin käytettiin. Kysymyksen piirteiden hierarkiasta hän sivuuttaa melko nopeasti todeten, että siihen liittyy (ylittämättömiä?) ongelmia (IEÄ s. 52). Distinktiivit piirteet on kuitenkin määritelty nimenomaan hierarkian perusteella. Erilaiset hierarkiat johtavat erilaisiin redundanssisääntöihin (vrt. esim. Willi Plögerin artikkeliin *Virittäjä* 2/1979), joten tulosta ei voi pitää kovin vankasti perusteltuna. Sekä distinktiivit että klassifikatoriset piirteet ovat Sammallahten mukaan mentaaleja samoin kuin foneemit itsekin. Vaikka generatiivista kielioppiteoriaa kehitettäessä pidettiin lingvistisen kuvauksen ja kielen tuottamista ja tunnistamista ohjaavien mentaalisten prosessien välistä isomorfiia mahdollisena, sitä ei tämän teorian puitteissa saavutettu. Fonologiset pohjamuodot eivät siis edusta psykologista todellisuutta vaan ovat puhtaasti lingvistisiä kehitelmiä. Ja vaikka niiden avulla joitakin tapauksia pystyttiinkin kuvaamaan eksaktisti, on fragmenttien kartoittaminen kuitenkin aivan muuta kuin laajan, toimivan kielijärjestelmän kuvaaminen. Morfologia ei sisälly Sammallahten tutkimuksen piiriin lainkaan, joten esim. astevaihtelun mukaan tuomat äännevaihtelut jäävät käsittelyn ulkopuolelle. Sitä mukaa jää myös vaille täsmällistä perustelua se, millä tavoin juuri sivun 53 luettelossa mainitut distinktiivit piirteet ovat tarpeen klassifikatorisina.

Artikulatorisella fonetiikalla on Sammallahten työssä hyvin tärkeä osuus. Äänneiden kuvauksessa on yhdistetty Noam Chomskyn ja Morris Hallen v. 1968 esittämä binaarisuusperiaatteelle rakentuva piirresysteemi ja Peter Ladefogedin (1971) artikulaatيفونetiikkaan perustuva deskriptio. Kokeellisen fone-

tiikan osuus rajoittuu kuitenkin kvantiteettisuhteiden analyysissä käytettyihin mingografimittauksiin, muuten äänneiden artikulatorisia ominaisuuksia koskevat väitteet perustuvat kuulohavaintoihin sekä introspektioon. Sammallahten kielitaito tuntuu kadehdittavan täydelliseltä, joten tässä suhteessa ei ole syytä epäillä hänen havaintojensa poikkeavan syntyperäisten kielenpuhujien arvioista. Hankalampaa sen sijaan on, etteivät puhujat aina itsekään pysty toteamaan, mitä heidän suussaan puhetta tuotettaessa tapahtuu. Eri kielenoppaat saattavat selittää fonologisen eron eri tavoin tai eivät ehkä pysty kuvailemaan sitä lainkaan (vrt. IEÄ s. 58). Myös artikulaatيفونetiikassa saavutetaan tutkimusvälineiden ja -metodien parantuessa yhä uusia tuloksia.

Usein tuntuu siltä, että lingvistit yliarvioivat normaalin kielenpuhujan analysointipyrkimystä ja -kykyä. Psykologista todellisuutta kuvattaessa ilmiö saatetaan pirstoa alkutekijöihinsä esim. distinktiivien piirteiden tai semanttisten komponenttien avulla. Ainakin sanasemantiikassa on jo jouduttu toteamaan tällaisen metodin riittämättömyys. Kokonaisuus ei ole pelkästään osiensa summa, ja toisaalta sanan nimeämien tarkoitteiden joukko on niin heterogeeninen, ettei niitä kaikkia kuvaavien välttämättömien ja riittävien piirteiden määrittely ole mahdollista (vrt. ehdottoman invarianssin periaatteeseen foneemianalyysissä). Ehkä myös äännejärjestelmän yksiköt ovat kielenkäyttäjien tajunnassa hahmoina, jotka on abstrahoitu havaittujen samankaltaisuuksien perusteella. Sammallahti toteaa, että kaikki kvantiteettisysteemin kannalta tutkitut 13 idiolektia poikkesivat toisistaan äänneopillisesti. Hän pitää mahdollisena jopa sitä, ettei koko murteen piirissä (n. 100 puhujaa) löydy edes fonologisesti identtisiä idiolekteja (IEÄ s. 84). Mahtaako tämä vastata Itä-Enontekiön murteen puhujien psykologista todellisuutta? Tuntevatko he käyttävänsä eri äännejärjestelmiä?

Kirjallisuutta

Muussakin kuin kielellisessä toiminnassa pystymme suorituksiin, joita emme pysty täsmällisesti kuvaamaan siten, että kuvaus vastaisi myös psykologista todellisuutta. Osaamme esim. juosta, vaikka emme pysty ilman tietokonetta määrittämään eri ruumiinosien ja nivelien liikeratoja. Foneettiset ja fonologiset piirrespesifikaatiotkin ovat selvästi tarpeellisempia lingvisteille kuin tavallisille kielenkäyttäjille. Toisaalta on tietysti vaikea kuvitella, kuinka muuten ääniteitä voisi kuvata kuin käyttäen foneettista meta-kieltä. Sammallahten väitöskirjan lukijalle saattaa kuitenkin aiheuttaa hankaluuksia se, että samalla tavoin nimettyjä piirteitä on toisaalla käytetty puhtaasti foneettiseen kuvailuun, jolloin ne ovat yleispäteviä, ja toisaalta fonologisen systeemin kuvaamiseen, jolloin ne ovat abstrakteja ja kielikohtaisia (vrt. IEÄ s. 16 ja 51—52). Vaikka menettely onkin täysin sovelletun teorian mukainen, olisi lukijan työtä voinut ehkä jollakin typografisella keinolla tässä kohdin helpottaa, varsinkin kun teos kaiken kaikkiaan on raskaslukuinen ja tarkkuutta vaativa.

Fennougristit joutuvat useimmiten käsittelemään tutkimuksen kohteena olevia kieliä vieraina kielinä, jolloin kielelliseen intuihtioon perustuvat tutkimusmenetelmät eivät tule kysymykseen. Pekka Sammallahti on päässyt syventymään kohteeseensa sisältä päin, syntyperäisen kielenpuhujan tavoin. Kaikkia tutkimuksen kohteeksi valittuja alueita hän ei käsittele aivan tasapuolisesti; mm. se osa, jota vanhastaan on nimetty fonotaksiksi, jää hyvin suppeaksi. Kokonaisuutena hänen väitöskirjansa on kuitenkin varsin vakuuttava osoitus generatiivisen fonologian tutkimusmetodien hallinnasta ja ennen kaikkea kohteena olevan norjansaamen Itä-Enontekiön murteen perinpohjaisesta tuntemuksesta.

Kaisa Häkkinen